

A Tanácsköztársaság villanófényben*

„Bizonyára nem véletlen, hogy fél évszázad alatt egyetlen tudományos igényű, átfogó, részletes monográfia sem jelent meg a Tanácsköztársaság történetéről” – írta a téma első tudományos monográfiáját jegyző Hajdu Tibor 1969-ben, majd hozzátette, hogy a hiány pótlására tett első kísérletet „bizonyára sikerültebbek” is követni fogják.¹ Talán ő sem gondolta volna, hogy erre több mint ötven évet kell várnia. Ugyanis Hatos Pál most megjelent kötete előtt egyetlen történész sem vállalkozott a 133 nap történetének átfogó megírására.²

1969-ben Hajdu még az „ellenforradalom” által készített „kérszerűletű kis gúny- és vádiratokat”, a Gratz Gusztáv szerkesztésével készült „propagandisztikus tanulmánygyűjteményt”, valamint a külföldnek szóló német és angol nyelvű rövid áttekintő munkákat kárhoztatta. Ahogy nem kímélte a „marxista-leninista irodalmat” sem, amelynek a Tanácsköztársaság beható elemzése és „méltatása” lett volna a feladata, de ezt már csak azért sem tehetette meg, mert az akkori „történészfrontot” valamiféle „termelési társulásnak” fogták fel, ahol a kutató részkérdésekkel

* HATOS Pál: *Roszfűjük világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 608 p.

¹ HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 409.

² Az eddigi legalaposabb angol nyelvű munka: RUDOLF L. TÓKÉS: *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic. The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918–1919*. Frederick A. Praeger Publishers, New York, 1967.

ugyan még csak-csak foglalkozhatott önállóan, de az alapvető fontosságú témáknál érvényesült „az egységes álláspont kialakításának igénye”.³ Fontos kihangsúlyozni, hogy Hajdut már 1969-ben sem „az anyaggyűjtés vélt teljessége és érettsége”, hanem a gazdag forrásközlések, a kisebb-nagyobb tanulmányok és a helytörténeti kiadványok sokasága vezette a marxista történetírás „tovább nem prolongálható adósságának” törlesztéséhez.⁴

Monográfiája megjelenésének harmincadik évfordulóján azonban keserűen kellett megjegyeznie, hogy bár „a rendszer-váltás után remélni lehetett volna, hogy a lehetőséggel élve megjelennek kritikussabb hangú, az előző évek irodalmának fent említett hiányosságait pótló munkák a Tanácsköztársaságról, de ez elmaradt”, sőt hozzátette, hogy „még arra is hiába vártunk, hogy korábbi munkáinkat érdemi kritikának vessék alá vagy új szellemű historiográfiai összefoglalás jelenjen meg”.⁵ Kis túlzással élve, amit ma a Tanácsköztársaságról tudományos szempontból tudunk, annak magvát már 1959 és 1989 között megírták.⁶

Hajdu egyébként 1994-ben a *Múltunk* hasábjain azt a tanácsot adta, hogy az az olvasó, aki „elégedetlen a történetírással”, az olvassa a „páratlan, nagyszerű magyar irodalmunk” íróinak munkáit, akik „érzelmek széles skáláján adták vissza a szegények, a gazdagok, az értelmiség világának impresszióit a forradalomról”.⁷ Hatos mintha megfogadta volna a tanácsot, és *Az elátkozott köztársaság*⁸ után – amelyet az egyik recenzense

³ HAJDU Tibor: I. m. 409.

⁴ Uo. 410. A könyv megírásának történetéhez lásd: „Nem hittem, hogy Kun Béla életrajzát rendszeresen meg lehet írni”. Hajdu Tibor a pályájáról és az 1918–1919-es forradalmak történetének kutatásáról. Csunderlik Péter interjúja Hajdu Tiborral. *Sic Itur ad Astra*, 70 (2020) 12–14.

⁵ HAJDU Tibor: A Tanácsköztársaság a történetírásban. *História*, 1999/4. 15.

⁶ A „legfrissebb” annotált szakbibliográfia 1964-ben született, amely azonban csak 1962-ig követi nyomon a megjelent munkákat. SIKLÓS András: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1964. Onnantól 1988-ig a *Párttörténeti Közlemények A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke* című rovatából lehet nyomon követni a vonatkozó szakirodalmat.

⁷ HAJDU Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. *Múltunk*, 1994/1–2. 16.

⁸ HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.

„történetírói impresszionizmus”-ként,⁹ a másik pedig „színorgia”-ként írt le¹⁰ – a Tanácsköztársaság történetét is a hangulatok és impressziók széles skáláján ábrázolta.

A „Hatos Pál-i” történetmesélés

„Picit én egy olyan történelmet szeretnék írni, mint amilyen történelmet nem ír senki más” – osztotta meg szándékát a szerző a könyv online bemutatóján. S való igaz, ismét egy esszéisztikusan megírt, szépirodalmi stílusú, védjeggyé vált „Hatos Pál-i” történetmesélést kapunk.

Hatos az első fejezetben kifejti, hogy a „tettek szavakon keresztül maradtak ránk, de ettől még nem elég csupán a szavak csalárd hatalmáról beszélni, hanem újra és újra szembesülni kell a mögöttük álló horrorral is”, így szerinte „a proletárdiktatúra elbeszélése kapcsán az elsődleges feladat mégiscsak az lenne, hogy szembenézzünk ezekkel a tettekkel”¹¹ (19.). A könyv bemutatóján Hatos ennél valamivel bővebben is megosztotta történelemfilozófiai nézeteit. Frank R. Ankersmit történelemfilozófusra, valamint Eelco Runia író, pszichológus és történészre hivatkozva azt mondta, hogy „Kicsit abban a hiszemben élek, hogy a történelem nem ismeret, a történelem élmény. A múltat nem tudjuk megismerni a maga teljességében, nem tudjuk rekonstruálni, hogy pontosan mi és hogyan történt. [...] A történelem számomra most már nem annyira ismeret, mint egyfajta jelenlét”, „egyfajta

⁹ PERAGOVICS Ferenc: Történetírói impresszionizmussal! Pera-graner blog, 2019. január 3. <http://pera-graner.blogspot.com/2019/01/tortenetiroi-impresszionizmussal.html> (Letöltve: 2021. 04. 20.)

¹⁰ POLLMANN Ferenc: Így neveld a mítoszaidat, avagy Hatos Pál és az ő „elátkozott köztársasága”. Nagyhaboru.blog.hu, 2019. január 9. https://nagyhaboru.blog.hu/2019/01/09/igy_neveld_a_mitoszaidat_avagy_hatos_pal_es_az_o_elatkozott_koztarsasaga (Letöltve: 2021. 04. 20.)

¹¹ A szerző Eelco Runia holland történelemfilozófusnak a jelenlétről szóló egyik magyarul is megjelent tanulmányát megadja hivatkozásként, de bővebben nem szól róla. (521.)

élmény”.¹² A kötetben ugyan bővebben nem olvashatunk minderről, de a könyv visszaigazolja ezt a történelmi felfogást.

Ankersmit értelmezésében a „történelmi tapasztalat olyan kontextustól függetleníthető tapasztalat, amely révén közvetlen és hiteles kapcsolatba kerülhetünk a múlttal”. Ennek a kulcsfogalma pedig az élmény, amely – többek között – dekontextualizált és szélsőségesen szubjektív. A holland szerző azt vallja, hogy a gyakran alkalmazott pszichológiai és történettudományi ismeretek nem feltétlen kellékei a tapasztalatszerzésnek, ennek létrejöttéhez elég, ha felidézünk egy képet vagy hangulatot, „amely önmagunk és a valóság közti kapcsolat időleges megszakadását okozza”. Szerinte ez a valószerűtlenség a forrása annak a valószínűség-élménynek, amelytől az élmény autentikussá válik, mindezt pedig a világgal való érintkezés legmagasabb rendű formájának tartja.¹³

A Hatos által említett Runia szerint a jelenlét – akár szó szerinti, akár átvitt értelemben – „érintkezésben lenni” emberekkel, tárgyakkal, eseményekkel és érzésekkel, „amik azzá az emberré tesznek, aki vagy”. A holland történész úgy látja, hogy mindez annyit tesz, „mint egy cseppnyi életet lehelni mindabba, ami megszokottá és közhelyessé vált; maradéktalanul tudatában lenni a dolgoknak, nem pusztán magától értetődőnek venni őket”.¹⁴ Robert Musil gondolatát idézve egy érzékletes példáját adja, hogy mindez mit is jelenthet: „említsünk csak úgy mellékesen egy szórészalat valamely orron, és megjegyzésünk esetleg nyomatékosabb lesz, mint a legjelentősebb gondolat”.¹⁵

Hatos halmozott jelzős szerkezeteit, idézeteit, történetiszövegét, áttételesen pedig forráskezelését és módszertanát is ezeknek az – itt csak nagyon vázlatosan ismertetett és a szerző által sajnos bővebben ki nem fejtett – elméleti kereteknek a figyelem-

¹² Hatos Pál Rosszfiúk világforradalma könyvbemutató, 2021. március 12. 23:02–24:03. <https://www.facebook.com/events/430442338207023> (Letöltve: 2021. 04. 20.)

¹³ ESZTERÁGH Ildikó: Halhatatlan elmék, végtelen világok. *Új Pedagógiai Szemle*, 2006/3. 114–120. Lásd még Frank R. ANKERSMIT: Mítosz és „jelenlét”. *Prae*, 2018/3. 11–20.

¹⁴ Eelco RUNIA: Jelenlét. *Korall*, 2015/59. 137.

¹⁵ Uo. 155.

bevételeivel lehet értékelni. Mindezek ismeretében talán magyarázatot kaphatunk a címválasztásra is.

Kik a „rosszfiúk”? Képzetek és fogalmak

A könyv borítójának közepén Radányi Kornél, a Cserny József vezetett terrorcsapat politikai nyomozója áll. A Vörös Riportfilm 1919-es felvételeiből kimerevített kép a laktanyájuk előtt álldogáló Lenin-fiúk egy csoportjáról készült.¹⁶ Radányitól nekünk balra Cserny, mögötte Papp Sándor, a Cserny-csoport helyettese, a kép jobb szélén pedig Nébel József,¹⁷ Cserny egyik sofőrje pózol.¹⁸ A főcím: *Rosszfiúk világforradalma*. A könyvből nem derül ki, hogy kik vannak a címlapon – Radányi és a többi „mellékszereplő” neve például egyáltalán nem szerepel a kötetben –, így az olvasó csak találgathat, hogy kik is azok a „rosszfiúk”. Az eligazodáshoz a könyv elején található Karinthy-idézet és a főszövegben elszórtan szereplő jelzős szerkezetek adnak valamiféle kapaszkodót. Előbbi így szól: „Kérem szépen, tanár úr, én is ott voltam, mikor a rossz fiúk [sic!], akiket kicsaptak, azokat a komizságokat csinálták, de én nem csináltam semmit, tanár úr, én csak röhögtem, mert előre tudtam, hogy ki fogják csapni őket. [...] Karinthy Frigyes, az Élet Iskolájának IV. B. o. tanulója” (9.). Az olvasó vakarhatja a fejét, hogy az író mégis kikre gondolhatott, mert Hatos nem kínál megoldást, a könyv többi részében nem kerül elő az idézet.

Az ügy hátterében az 1920 őszen kirobbant irodalmi „kulturharc” áll, amikor is Szabó Dezső író azzal hozakodott elő¹⁹ – válaszul arra, hogy író társa vitriolos kritikát írt *Az elsodort falu*

¹⁶ Május elseje a Cserny-csoportnál és a Lenin-fiúknál. *Vörös Riportfilm* 5. 1919. május.

¹⁷ BIRÓ Aurél: *Vörös terrorcsapatok és a mindennapok terrorja a magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Pápai Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 2019. 404. A korábbiakban – helytelenül – Nével Józsefként azonosították.

¹⁸ *Az Érdekes Újság*, 1919. szeptember 4., 22.

¹⁹ Szabó Dezső és Kosztolányi Dezső irodalmi párviadala. *Az Est*, 1920. november 4., 4.; Tovább folyik az irodalmi harc. *Az Est*, 1920. november 6., 2.

című művéről –,²⁰ hogy Kosztolányi Dezső egy közös képen szerepel a Tanácsköztársaság egyik népbiztosával, Pogány Józseffel.²¹ Ebben a személyeskedésektől sem mentes vitában szólaltak meg az akkori irodalmi élet kiválóságai, köztük Karinthy Frigyes is, aki egyébként szintén érintett volt az ügyben: az 1919. május 1-jei, Vérmezőn készült képen épp ő beszélget Pogánnyal.²² A Karinthy-idézet folytatása így már jobban érthető: „Tessék megnézni, azon a képen is röhögök, de a Szabó nem röhögött, ő komolyan vette és most a Szabó fel akarja adni a Kosztolányit az osztályfőnök úrnak és engem is fel akar adni, de kérem szépen, tanár úr kérem, a Szabónak pikkje van a Kosztolányira, mert nem akarta dicsérni a magyar dolgozatát és kérem, tessék megmondani a Szabónak, hogy ne adjon fel engem is az osztályfőnök úrnak, inkább írjon egy másik magyar dolgozatot, egy jobbat.”²³ Karinthy érezhetően szatirikus és ironikus mondatai száz évvel később – főleg kellő magyarázat nélkül – könnyen félreértelmezhetőek,²⁴ mert az olvasó a címlapon szereplő félkatonai alakulatok tagjait és áttételesen a kommün vezetőit a köznyelvben inkább az elnéző, kedvesen korholó jelentéssel bíró csínytevő, csirkefogó kisfiúkként azonosíthatja.

A címválasztás azért is nehezen érthető, mert a szövegben nem kap kiemelt szerepet a címszó, mindössze öt helyen találkozunk vele: Pogány József és a börtönben ülő kommunisták – idézőjelek közé zárt – rosszfiúk (70.), Szamuely bőrkabátos rosszfiú (374.), Korvin pesti (412.), majd 1919. decemberi kivégzésén kom-

²⁰ Az előzményekhez lásd Szabó Dezső a pozitív irodalmi munkáról. *Nemzeti Újság*, 1920. október 31., 2.

²¹ Kosztolányi később az *Édes Anna* című regényében írt a Pogánnyal való viszonyáról. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Édes Anna*. Pesti Kalligram Kft., Budapest, 2010. 541–542.

²² Karinthy és Kosztolányi a Vérmezőn, MTI Zrt. Fotóarchívum. Azonosító: MTI-Foto-751055.

²³ Négy író nyilatkozata Kosztolányi és Szabó irodalmi vitájáról. *Az Est*, 1920. november 7., 5.

²⁴ SZALAI Zoltán: Rosszfiúk vagy szovjet ügynökök? *Mandiner hetilap*, 2021/11. (március 18.) https://mandiner.hu/cikk/20210317_rosszfiuk_vagy_szovjet_ugynokok (Letöltve: 2021. 04. 20.)

munista rosszfiú (470.). Ugyanakkor Kunfi Zsigmond is „defetista rosszfiú”, de ő ezt a jelzót már a moszkovita kommunistáktól kapta (389.). Egyetlen helyen jelenik meg – idézőjelben – egy „jó-fiú”, ő Otto Bauer osztrák külügyminiszter (138.).

Egy interjúban Hatos megjegyezte, hogy a címet a lánya inspirálta, aki egy történelmi témazáró dolgozatra készülve mondta neki, hogy „szerinte a történelemben igazából nem az összefüggések meg a tanulságok, hanem a »rosszfiúk« az érdekesek, a Kun Bélák, a Hitlerék, a Sztálinok rejtélye. Elgondolkodtatott, s eldöntöttem, megírom ennek a lehetetlen korszaknak és elátkozott szereplőinek a történetét” – nyilatkozta Hatos.²⁵ Mindezek ellenére egyetlen „rosszfiú” fejezeteken átívelő életútját sem ismerjük meg, ehhez a legközelebb Varga Jenő közgazdász, pénzügyi népbiztos került, akit Hatos visszatérően szerepeltet (11–14., 24., 84., 176–177., 203–205., 474–475.).

Hogy a fogalomzavart még tovább fokozzuk, Hatos korábbi írásaiban 1919-et úgy *en bloc* a Rosszfiúk,²⁶ illetve a Rossz fiúk éveként aposztrofálta.²⁷ A könyvbemutatón pedig azzal indokolta a címválasztást, hogy a Tanácsköztársaság egy „jellemző magyar történet”, mert nagyon sokan, „értékes emberek” is, „retekként” viselkedtek: kívül vörösek, belül fehérek voltak.²⁸

Hatos értelmezésében tehát többféle jelentést is hordozhat a címben szereplő szó, mindez azonban az olvasó számára nem derül ki. Összességében a „rosszfiú” szó inkább egy jól csengő képzelettársítás, mintsem egy kellőképp definiált és a könyvben végigvezetett fogalom.

²⁵ „Sokan úrutazásként élték meg a Tanácsköztársaságot.” Cseri Péter interjúja Hatos Pállal. <https://24.hu/kozelet/2021/03/20/hatos-pal-tanacskozarsasag-rosszfiuk-vilagforradalma-feherterror-vorosterror-interju/> (Letöltve: 2021. 04. 20.)

²⁶ Hatos Pál: *Rosszfiúk éve* – Horthy Miklós budapesti bevonulásának 100. évfordulójára. *Válasz Online*, 2019. november 15. <https://www.valaszonline.hu/2019/11/15/hatos-pal-horthy-budapesti-bevonulas-100>. (Letöltve: 2021. 04. 20.)

²⁷ Hatos Pál: *Rossz fiúk éve – 1919. Sic Itur ad Astra*, 70 (2020) 19–30.

²⁸ Hatos Pál *Rosszfiúk világforradalma* könyvbemutató, 4:53–5:37.

Lefagyás?

Az *elátkozott köztársaságban* bevezetett szédület kifejezés után Hatos új könyve második fejezetében a *lefagyás* szóval operál (*Lefagyás – a magyar történelem 1918 ősze és 1919 tavasza között*). Azt állítja, hogy 1918 ősztől „a magyar politika a lefagyás állapotában volt” (27.), illetve a „politikai irányítás” lefagyott (43.). Rögtön láthatjuk, hogy egyszerre háromféle, egyre szűkülő alkalmazást nyert a szó, amely Hatos értelmezésében egyfajta bénueltságot, passzivitást, a reakció hiányát jelenti. A továbbiakban ugyanakkor csak kétszer használja a fogalmat, és akkor is inkonzisztensen: egyszer Károlyi Mihály november 7-i leírására, amikor Belgrádban megismerte a demarkációs vonalat (34.),²⁹ majd pedig, hogy „a magyar politika demokratikus kibontakozásának lehetőségét a bolsevizmushoz való viszony lefagyasztotta” (40.).

A könyv vonatkozó fejezetéből és a korábbi szakirodalomból is az derül ki, hogy a magyar politikai élet többi szereplői, a munkástanácsok, az MSZDP, de legfőképp a kommunisták sejtyszerű képződményei az állandó mozgás és pezsgés állapotában voltak, a magyar társadalom pedig az átalakulás lázában égett. Nemhiába írta Hatos *Az elátkozott köztársaságban*, hogy a politikai élet 1918 decemberében „forrásban” volt.³⁰ A lefagyás pontosan nem definiált fogalma így talán a Károlyi-, illetve Berinkey-kormányok külpolitikai tehetetlenségére utalhatna, de bővebb magyarázat és a konzekvens fogalomhasználat hiányában mindez ismét csak találgatás.

A könyv felépítése, a szerző vállalása és a források

Hatos szerint ideje, hogy „mítoszokon innen és túl végre megismerhessük 1919 tavaszának és nyarának lázas időszakát”, majd oldalakon keresztül sorolja, hogy mely kérdésekre keresi a válaszokat (15–17.). Míg a könyv alcíme (*Az 1919-es Magyarország*

²⁹ Előző könyvében Károlyiék még „leforrázva hallgatták” Franchet d’Espèrey-t. Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság*. I. m. 274.

³⁰ Uo. 372.

Tanácsköztársaság története) teljességre törekvő szemléletet sugall, addig a szerző nem állítja, hogy összefoglaló vagy akár monografikus munkát készített volna.

A kötet egy bevezető (1.), nyolc kronologikus (2., 12–18.), kilenc tematikus (3–11.) és egy bibliográfiai (19.) fejezetből áll. Ezek három kivételével (2., 9., 11.) nincsenek alfejezetekre osztva, a szöveget pedig alig tagolják bekezdések, így az egyes gondolati egységek sűrűn követik egymást. Hatos történetészövését sokszor megszakítják későbbi visszaemlékezés-betétek és értékelések, olykor egy-egy anekdota, amelyek a történetek rendkívül gazdag tárházává varázsolják művét, de egyben szét is forgácsolják az olvasó figyelmét. Az egyes fejezetekben is gyors egymásutániségben kavarognak az események. Vegyük például az ötödiket (*„A szovjetország katonák Magyarország határán állnak!” – A világhorradalmi politika dilemmái*), amely egyszerre tartalmazza, hogy miként látták később március 21-ét (119–122.), mik voltak az első rendeletek (122–123.), de szóba kerül a múkincsek államosítása (123–124.), vagy hogy miként látta az értelmiség a kialakult helyzetet (124–125.), életképeket kapunk a Forradalmi Kormányzótanács üléseiről (126–127.), s itt ír hosszabban – majdnem egyedülként – a forradalmi törvényszékekről (127–128.), majd tér rá a címben megadott tárgyra (128–142.).

Összegző vagy összefoglaló fejezetet nem tartalmaz a munka, így a könyvet letéve az olvasóban szabadon örvénylenek a Hatos által leírt színes események százai. Mivel fejezeteken átívelő központi szál vagy tétel sem található, így az egyes részeket akár önálló tanulmányokként is lehet olvasni.

A könyv egyik legnagyobb érdeme, hogy kiválóan ötvözi a politikatörténeti és a társadalomtörténeti aspektusokat. Nemcsak a politikacsinalók korabeli tetteit és kijelentéseit, hanem későbbi értékeléseit is megismerjük, miközben értesülünk a hétköznapi emberek reakcióiról is. Ez különösen igaz a 7–11. fejezetekre, ahol betekintést nyerünk a Tanácsköztársaság mindennapjaiba, a kispolgár, a munkás, a paraszt, az értelmiségi és a papság dilemmáiba. Érzékletes képet kapunk, hogy kik, mikor és milyen módon reagáltak az egyes intézkedésekre, hogyan idomultak az eseményekhez, álltak ellen a környezetük és a politika nyomásá-

nak, vagy tagozódtak be – ha csak időlegesen is –, később pedig miként hallgatták el vagy tagadták meg korábbi tetteiket, kijelentéseiket. Hatos kendőzetlenül mutatja be a pálfordulásokat, a kényszerű vagy egzisztenciális megalkuvásokat, ugyanakkor nem ítélik meg, a következtetések levonását ránk, olvasókra bízva. A könyv olyan, mint egy sok kamerával felvett és gyorsan egymás utáni jelenetekre vágott film, amelyben klipszerűen, a fekete-fehér és a színes képek váltakozásával láthatjuk a rendező által bemutatni kívánt korabeli világot.

Hatos markáns véleményt fogalmaz meg a Tanácsköztársaság egészéről. Szerinte „a Tanácsköztársaság itt-ott felbukkanó romantikus felidézését nem igazolja vissza egyetlen forrás sem”, az a „legrosszabb bürokratikus diktatúra volt” (24.). Marx Hegeltől átvett és teljesen átértelmezett kijelentését³¹ parafrázálva Hatos a Tanácsköztársaságot a kommunizmus magyarországi történetének „rövid, véres, de mégis komikus első felvonásának” tartja, amelyet harminc évvel később követett „az igazi nagy tragédia”³² (25.).

A könyv közel 1750 végjegyzetének³³ legnagyobb része a korábbi szakirodalomra és forrásgyűjteményekre, illetve korabeli újságcikkekre és későbbi visszaemlékezésekre épül. A hivatkozások közel húsz százaléka mutat levéltári iratokra: mintegy 100 származik a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltárának fondjaiból (ennek közel háromnegyede az esemé-

³¹ Marx és Engels válogatott művei. I. kötet. Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 405. Lásd ehhez még Bruce MAZLISH: The Tragic Farce of Marx, Hegel, and Engels: A Note. *History and Theory*, 1972/3. 335–337.

³² Hatos *Az elátkozott köztársaságban* az 1918-as forradalom kezdetét és végét is tragikomikusnak tartotta, valamint arról is írt, hogy október 31-én a kormányzati felelősség vállalásában „ott volt a tragikus hősiesség pátosza”, míg Károlyinak „az elnöki posztra való menekülésben és a Berinkey-kormány tevékenységében már a bohózat rejlett ott”. HATOS PÁL: *Az elátkozott köztársaság*. I. m. 15. és 373.

³³ Az állítások ellenőrzését kényelmetlenné teszi, hogy fejezetenként újraindul a végjegyzetek számozása, ráadásul ezután még egyet kell lapozni, hogy megtaláljuk az egyes bibliográfiai tételek feloldását.

nyek után készült TAGYOB-³⁴jelentések), körülbelül 130 mutat a Budapest Főváros Levéltárában őrzött dokumentumokra (nagyjából 60 a népbiztosok perének tárgyalási jegyzőkönyveiben található vádlotti tanúvallomások, illetve a különböző fővárosi szervek iratai és a Károlyi Mihály elleni eljárások dokumentumai), s megközelítőleg 100 származik a Politikatörténeti Intézet gyűjteményeiből (túlnyomórészt visszaemlékezések), végezetül pedig 20 a Hadtörténelmi Levéltár egyes fondjaiból (főleg az úgynevezett tanulmánygyűjteményből).

Hatos az MNL Fejér Megyei Levéltárának mindössze öt iratán kívül egyetlen megyei levéltár iratanyagát sem hivatkozta közvetlenül.³⁵ Pedig az MNL megyei levéltáraiban – változó mennyiségben – megtalálhatóak az egyes direktóriumok, munkástanácsok és más szervek fennmaradt iratanyagai.³⁶ Ugyanígy hiányoznak a közvetlenül felhasznált iratok közül az MNL Országos Levéltárában őrzött népbiztosságok iratai is. Az évtizedekkel korábban kiadott forráskiadványokat a szerző természetesen használta, de már csak a korabeli (munkásmozgalmi) válogatási elvek miatt sem biztos, hogy további releváns és a narratívát módosító vagy finomító iratok ne lettek volna fellelhetőek. Hatos mindezt azzal pótolta, hogy az 1919 után felállított központi testület, a TAGYOB egy-két évvel az események után készült összefoglaló jelentéseiből idézett. Ezek a közigazgatás különböző szintjeiről beérkező, teljesen változó terjedelmű, hullámozó minőségű és mélységű jelentések a központból feltett kérdésekre adtak választ és leírást az 1918 októbere és 1919 augusztusa közötti eseményekről. Ezek a sokszor igazolási szándékkal, az eseményeket eltúlozva, elhallgatva vagy leegyszerűsítve elkészült iratok fontos kiegészítő források lehetnek, de önmagukban használva komoly forráskritikával kell kezelni őket. Ugyanakkor Hatos épp ezt a forráscsoportot hivatkozta a leggyakrabban, ráadásul úgy, hogy

³⁴ Az 1919 szeptemberében létrehozott Tanácsköztársaság történetére vonatkozó Adatok Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság.

³⁵ Az MNL Somogy Megyei Levéltára ugyan felsorolásszerűen megjelenik a könyv végén a felhasznált források között, de egyetlen ilyen levéltári irat sem szerepel a végjegyzetekben.

³⁶ XVI. fondfőcsoport, Népköztársaság és a Tanácsköztársaság forradalmi szervei (1918–1919).

legtöbbször csak a végjegyzetből derül ki, hogy az állításának alapja egy TAGYOB-jelentés.³⁷

A könyv végén egy rövid bibliográfiai jegyzet és ajánló fejezet található (481–486.), amelyben Hatos csupán felsorolásszerűen ír az egyes levéltári fondokról. A korábbi szakirodalmi munkákat nem, a forráskiadásokat pedig pusztán leíró jelleggel és csak egy oldalon keresztül sorolja fel, s még érintőlegesen sem mutatja be, elemzi vagy ütközteti a korábbi szakirodalmi állításokat a saját megállapításaival.

A továbbiakban a könyv általam kulcsfontosságúnak tartott témáit vizsgálom meg.

1919. március 21. – Puccs vagy forradalom?

„Puccs vagy forradalom történt-e 1919. március 21-én [...]? Vagy valami más?” – teszi fel Hatos már az első fejezetben a kérdést (12.). Az eddigi szakirodalomban is meghatározó volt, hogy ki miként értékeli az aznapi eseményeket, így nemhiába írja Hatos, hogy ennek a „rejtélye a mai napig kísértően visszajár jobb- és baloldal magyar történelmi fantáziáiban” (57.). A hatalomátvételhez vezető út bemutatása és elemzése így nemcsak történet-tudományi, hanem emlékezetpolitikai szempontból is különösen fontos. Varga Lajos szerint – aki Hajdu után a legátfogóbb munkát készítette a Tanácsköztársaságról – „március 21-én sem forradalom, sem puccs nem volt, hanem a Vix-jegyzék által *előidézett*, szinte kilátástalannak tűnő kormányzati-politikai *váltság*”.³⁸ Hatos *Az elátkozott köztársaságban* csak röviden tért ki a

³⁷ Az iratanyagról lásd bővebben RÉTI László: *Így látta az ellenség (Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez a TAGYOB anyagából)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969. A Sopron megyei TAGYOB-iratokra lásd DOMINKOVITS Péter–NÉMETH Ildikó: *Forradalmak sodrában. A Tanácsköztársaság Sopronban és Sopron vármegyében a kortársak szemével (1920–1921)*. MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2014.

³⁸ VARGA Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 79. és 495. (Kiemelés az eredetiben.) Varga saját könyvéről ugyanakkor leszögezte, hogy „Ez a munka nem a Tanácsköztársaság átfogó összefoglaló története, hanem hozzájárulás e nem éppen vonzó téma árnyaltabb megértéséhez”. Uo. 12.

március 21-i eseményekre, amit „puccsista hatalomátvételné” aposztrofált.³⁹

A *Rosszfiúkat* olvasva ugyanakkor különösen meglepő, hogy Hatos nem fejt ki részletesen az álláspontját, s a kérdésről csupán két elejtett és elemzőnek semmiképp sem mondható félmondatot ír. Egyszer azt olvashatjuk, hogy a „rendőrség mindenestre gyorsan megadta magát Pogány puccsista erőinek” (70.), a könyv végén pedig a Tanácsköztársaság kezdetére a „kedélyes gyűjtőfogházbeli puccs” jelzót használja (466.). Ha szóba kerül a kérdés – a „különös hatalomváltás” (120.), ahogy fogalmaz –, akkor Hatos következetesen a (kommunista) hatalomátvétel jelzős szerkezetet használja (20., 59., 137., 152., 358.), egy helyen pedig „a március 21-ei vértelen államcsínnyel megfojtott demokratikus kibontakozásról” ír, (409.), de nem definiálja a fogalmakat, és nem tér ki az események sokfajta dilemmával terhelt értékeléseire.

Az is figyelemre méltó, hogy Hatos miként mutatja be a hatalomátvételhez vezető utat. Mind a mostani, mind pedig a korábbi könyvéből kimaradt azoknak az 1919. február–márciusi eseményeknek a részletes ismertetése, amelyekből kiderül, hogy az ország több területén (Miskolc, Kaposvár, Szekszárd) miként vették át a vidéki tanácsok a közigazgatás irányítását, illetve kényszerítették rá a Berinkey-kormányt szociáldemokrata főispán-kormánybiztosok kinevezésére. Mindezen eseményeket Hajdu Tibor már 1979-ben rekonstruálta, ám ezek valamiért kimaradtak Hatos elemzéséből.⁴⁰ A március közepi fővárosi és környéki kulcsesemények bemutatása szintén hiányzik a könyvből: a csepeli munkások 18-i kiáltványa, a budapesti nyomdászok 19-i sztrájkja (nem jelentek meg újságok, így szabadon terjedtek a vadabbnál vadabb hírek), 15 000 munkanélküli budapesti felvonulása, vagy a Gyűjtőfogházban maradt kommunista vezetők kiszabadítására szervezett 23-i tömegdemonstráció terve. Úgy érkezünk meg a március 20–21-i „sűrű napokhoz”, hogy ezekről

³⁹ HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság*. I. m. 410., 414.

⁴⁰ HAJDU Tibor: *Március huszonegyediké*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 39–46. Hatos egyébként ezt a munkát egyáltalán nem használja, még a bibliográfiai ismertetőben sem sorolja fel.

az eseményekről még csak említés szintjén sem értesül az olvasó, pedig kulcsfontosságúak az erőviszonyok és a szereplők motivációjának megértéséhez.

Hasonló a helyzet a Vix-jegyzékkel is, amely Borsányi György szerint „úgy érte a magyar belpolitikát, mint tüdőgyulladásos beteget az infarktus”.⁴¹ De valóban ilyen hirtelen történt? A további területi veszteséget jelentő semleges zónáról nem hivatalosan már március elejétől tudomása volt a magyar kormánynak és a szociáldemokrata pártvezetésnek,⁴² Károlyi pedig március 15-én értesült Yates alezredestől, hogy a románok újabb magyar területek elfoglalására fognak engedélyt kapni.⁴³ A fentiek említése azért lett volna különösen fontos, mert ezeknek az elemeknek a friss szemmel történő és átfogó elemzése talán új szempontokat hozott volna azokba az évtizedes vitákba, amelyek a szociáldemokraták, a kommunisták és Károlyi *akkori* játékteréről szólnak. Hatos azonban mindezekre nem vállalkozott, ehelyett március 20–21. harminchat órájának már az eddigi szakirodalomból ismert, de még azt sem teljesen kimerítő vagy hasznosító leírását adta (57–76.).

A Tanácsköztársaság állama

Kulcskérdés, hogy milyen államalakulat volt a Tanácsköztársaság. Mit ír Hatos az irányító szervekről és a döntéshozatali mechanizmusról? Összefoglaló elemzést, alfejezetet hiába is keresünk – nem találunk. Elszórtan, a könyv egyes részeiből egy-egy bekezdést olvashatunk, de átfogó és részletes képet nem kapunk a témáról.

A szerző szerint „a Tanácsköztársaság valójában nem volt pártállam. Kikiáltásakor alapítói *de facto* felszámolták mindkét

⁴¹ BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 135.

⁴² Erről röviden Hatos is írt korábban, lásd HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság*. I. m. 406.

⁴³ PETER PASTOR: *The Vix Mission in Hungary, 1918–1919. A Re-Examination*. *Slavic Review*, 1970/3. 495.; ORMOS Mária: *Még egyszer a Vix-jegyzékről. Századok*, 1979/2. 331.

pártot. [...] A pártnak nem jutott érdemi feladat: az Erzsébet körúti közös párthelyiség [...] pusztá dekoráció volt” (80.). E gondolatok nem Hatos önálló megállapításai, hanem Borsányi 1995-ös tanulmányának szó szerinti és idézőjelek nélküli átvétele.⁴⁴ Hatos ráadásul nem adja meg a pártállam definícióját, és állítása ellentmondani látszik egy pár sorral előbbi mondatának, miszerint a Forradalmi Kormányzótanács, a legfőbb hatalmi fórum „a közös párt irányítótestülete” is lett (79.).

A korábbi szakirodalom alapján a Forradalmi Kormányzótanács hatalma sokkal nagyobb volt a minisztertanácsénál, „nemcsak azért, mert a pártkongresszusig a pártvezetőség politikai funkcióit is ellátta, de az államhatalom egyneműsége és osztatlansága miatt is”.⁴⁵ A Forradalmi Kormányzótanács április 14-én például kifejezetten csak a közös párt ügyeivel foglalkozott.⁴⁶ Imre Magda is úgy látta, hogy az új szerv a júniusban tartott pártkongresszusig „részben ellátta a párt központi vezetésének feladatait”, s mivel a két párt egyesülésekor nem választottak új pártvezetőséget, „a szoroson vett pártügyeket a párttitkárság irányította, illetve a Kormányzótanáccsal közösen tartott megbeszélések töltötték be a pártvezetőség szerepét”. Ő idézi Szántó Béla visszaemlékezését is, aki szerint „a két párt vezetősége határozatot hozott, hogy mindkét párt vezetősége felszlik és a pártgyűlésig a pártvezetőség funkcióit a Forradalmi Kormányzótanács fogja gyakorolni”.⁴⁷ Rajta kívül egyébként Hajdu Tibor és Varga Lajos is azt írják, hogy a proletárdiktatúra – a választási rendszert tekintve legalábbis – egypártrendszerre

⁴⁴ BORSÁNYI György: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártja történetéről (1918–1944). *Múltunk*, 1995/1. 13. A fenti idézetből az általam kihagyott részekben szintén Borsányi – lábjegyzetekkel egyébként alá nem támasztott – összefoglaló gondolatai szerepelnek. Hatos a hosszú bekezdés végén megadja forrását, de az olvasó számára – hacsak fel nem lapozza az eredeti munkát – nem derül ki, hogy a szerző szó szerint egyezően vette át Borsányi főbb megállapításait.

⁴⁵ HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. I. m. 125.

⁴⁶ VARGA Lajos: I. m. 224., 297–299.

⁴⁷ IMRE Magda–SZÜCS László (szerk.): *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 11.

épült.⁴⁸ A fentiek friss szemmel történő bemutatása és további elemzése biztosan jó szolgálatot tett volna az államhatalom működésének jobb megértéséhez.

A fontosabb döntések ugyanakkor alapvetően nem a Forradalmi Kormányzótanácsban, hanem két szűk grémiumban, a Politikai Bizottságban és a Gazdasági Bizottságban születtek.⁴⁹ Ezekről azonban ismét csak pár elejtett mondatot olvashatunk (80., 85.), pedig Ágoston Péternek a népbiztosperben megfogalmazott – természetesen forráskritikával kezelendő – plasztikus mondatai sokat elárulnak az új államhatalom működéséről:

A Kormányzótanács, hogy jól jellemezzem, tulajdonképpen csak cégér volt. Ennek nevében adták ki a rendeleteket, de nem maga a Kormányzótanács volt az, amely döntött, hanem döntöttek azok a bizottságok, amelyekről már volt szó. Nem mondom ezzel azt, hogy a Kormányzótanácsnak bizonyos dolgokról nem volt tudomása, sőt azt mondhatom, hogy nagyban és egészben mindenről volt tudomása, éspedig oly formán, hogy a kérdésekről tanácskozott a Kormányzótanács, de ez a tanácskozás a maga jellegében tisztán csak tanácskozás volt. Amit, mint teljesítendő határozatot Kun Béla kimondott a politikai bizottságok előzetes megállapodás alapján vagy anélkül – ezt nem tudom ellenőrizni, mert ott nem voltam jelen –, azt Garbai mint határozatot kimondta, ha egyáltalán mondott ki határozatot.⁵⁰

Hatosnak persze nem volt könnyű dolga, mert a Tanácsköztársaság vezető szerveiről és működési mechanizmusáról egyetlen modern elemzés sem készült. Pedig rendelkezésre áll a 20. század egyik leghosszabb magyar politikai büntetőeljárásának,

⁴⁸ HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. I. m. 110.; VARGA Lajos: I. m. 97., 190., 357. A munkástanácsok, a direktóriumok, a szakszervezetek és az újonnan létrejött Magyarországi Szocialista Párt helyi szervezeteinek kapcsolatáról lásd például BÉKEVÁRI Sándor: *A Magyar Tanácsköztársaság helyhatalmi szerveinek létrejötte, első intézkedései és fejlődése Kecskeméten (1919. márc. 21. – ápr. 10.)*. In: HORVÁTH Attila: *Cumania VI Historia*. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét, 1979. 319–343. [A helyi munkástanácsokról lásd e számunkban Csoma Lajos tanulmányát is. – *A szerk.*]

⁴⁹ HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. I. m. 125.

⁵⁰ Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 5.c. 1920-6274, 2142. Ágoston Péter vallomása, 1920. július 16.

a népbiztospernek az iratanyaga. A kilencvenhét tárgyalási nap során a vád és a védelem a Tanácsköztársaság minden fontosabb eseményét körbejárta. Hatos mindezt jó érzékkel felismerte, és fel is használta az iratanyagot, ugyanakkor kizárólag egyes vádlottak tárgyalás során elmondott vallomásaiból idézett, és nem ütköztette azokat a nyomozati iratokban található vagy a tárgyaláson elhangzott más tanúvallomásokkal.

A „zsidóuralom” legendája

A könyv egyik nagy érdeme, hogy nem kerüli meg a „kényes” témákat. Hatos önálló fejezetben (95–117.) foglalkozik a Tanácsköztársaság vezetőinek zsidó származásával és az ezzel kapcsolatos kortárs és későbbi értelmezésekkel.⁵¹ Leszögezi, hogy „a népbiztosok többsége – legalább 60 százalékuk – »zsidó« volt, és ezen túlmenően a proletárdiktatúra központi szerveiben *irányító* tisztségeket betöltők között a zsidó származásúak aránya kiugróan magasabb volt lakossági arányszámuknál”, és ez „olyan tény, amelynek torzult emlékezete azóta is változatlan hevességgel lüktet a magyar történelmi tudat megviselt idegrendszerében” (95.). A kérdés rendkívül érzékeny területnek számít a történészek között is, emlékezzünk csak rá, mekkora vita robbant ki közel tíz évvel ezelőtt, amikor Gerő András „akadémiai antiszemitizmussal” vádolta meg Romsics Ignácot; többek között azért, mert szerinte a népbiztosok zsidó származásának felemlítéséhez „kizárólag antiszemita értékelési sémák tartoznak”.⁵²

⁵¹ Ugyan nem hivatkozik rájuk, de fontos előzmények: CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 175–181.; GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 102–109.; William O. Jr. MCCAGG: *Jews in Revolutions: The Hungarian Experience.* *Journal of Social History*, 1972/1. 78–105.

⁵² A téma kronológiájához lásd RACZ Árpád: Egy „vita” története. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/racz_arpad_egy_vita_tortenete. A vita összefoglalása: RIGÓ Máté: *A Hungarian Version of the Historikerstreit? A Summary of the Romsics-Gerő Debate among Hungarian Historians.* *Cultures of History Forum*, 2013. április 15. <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/hungary/>

Hatos maga is beismeri, hogy „[s]okan félrevezetőnek vélik, ha a történési kérdésfeltevés a »zsidó kommunizmus« veszélyes mítoszának racionális, »ténybeli« alapjait kutatja”, mert „az valójában olyan védőbeszéd, amely végeredményben az antiszemiták kezére játszik”. Kiemeli, hogy a „kommunizmus zsidó *etnikai* – azaz tényszerű – jellemzőinek feltérképezése” elfedi, hogy „a kommunisták többsége nem a zsidók közül került ki, és a zsidók többsége sohasem lett kommunista”, és arra is alkalmas „módszer”, hogy „a kommunizmussal egybefonódott megszámlálhatatlan egyéni élettörténet ezernyi esetlegességét egyetlen *logikus* magyarázatra egyszerűsítse: az illető zsidó származására” (96.). Meghatározása szerint 1919-ben azokra tekintettek zsidóként, „akik zsidó vagy zsidó származású családba születtek” (97.).

Hatos szerint „meglehetősen egyértelmű”, hogy a korai kommunista és szocialista mozgalmakban nagyon sok zsidó fiatal vett részt Magyarországon is, „bár korántsem csak ők”, és „ezeknek a mozgalmaknak sokszor zsidók számára is a zsidók lettek az arcai”. Magyary Zoltán 1921-es tanulmányára hivatkozva⁵³ felsorolja, hogy a Szociális Termelés élén hat népbiztosból négyen, a Közoktatásügyi Népbiztossághoz kinevezett öt népbiztos közül az összes, a tizenegy új csoportvezetőből tíz, a huszonhét új osztályvezetőből huszonegy volt zsidó származású, ahogy zsidó származású volt a Vörös Hadsereg mindkét főparancsnoka, Böhm Vilmos és Landler Jenő, a hadtestparancsnoki kinevezést kapó hét személy közül pedig négyen. A proletárdiktatúra vidéki vezető szerveivel kapcsolatban megállapítja, hogy ugyan kevés adatunk van – Jász-Nagykun-Szolnok megye és Tamási munkástanácsaival, valamint a soproni és salgótarjáni forradalmi törvényszék tagjaival példálózik –, de azok „nem igazolják vissza a »zsidóuralom« mítoszt” (97.).

a-hungarian-version-of-the-historikerstreit-a-summary-of-the-romsics-gero-debate-among-hungarian-historians. Lásd még: ZEIDLER Miklós: Szövegek és olvasatok – és ami utána következik. Megjegyzések Gerő András cikkeihez. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/zeidler_miklos_szovegek_es_olvasatok_es_ami_utana_kovetkezik_megjegyzesek_gero_andras_cikkeihez/ (Letöltve: 2021. 04. 20.)

⁵³ MAGYARY Zoltán: A bolsevizmus közigazgatásának jellemzése. In: GRATZ Gusztáv: *A bolsevizmus Magyarországon*. Franklin, Budapest, 1921. 501–520.

A fejezet további részéből megtudjuk, hogy a Tanácsok Országos Gyűlésének vidéki küldöttei között a központi akarat végrehajtására kiküldött pesti politikai biztosokat „zsidóként” azonosították,⁵⁴ majd olvashatunk a „zsidókommunista” magyarázat két világháború közötti jobboldali és baloldali (Jászi Oszkár, Garbai Sándor) értelmezéseiről (101–105), és röviden arról, hogy a Forradalmi Kormányzótanácson belül is vita tárgya volt a zsidó származású vezetők aránya. Hatos ezután hosszan ír a zsidó világförradalmiság szovjet és marxi előképeiről, majd előkerül Franz Kafka, valamint a kérdés pszichológiai és Hannah Arendt-i megközelítése is⁵⁵ (106–114.). A fejezet nagyjából fele így fontos, de mégiscsak elméleti fejtegetéseket mutat be.

Hatos azzal a kijelentéssel zárja a fejezetet, hogy a „korai kommunizmusnak vannak zsidó vonatkozásai Magyarországon is – de a proletárdiktatúráért nem felelősek »a« zsidók vagy a magyar zsidóság. A vörösterror sem a »zsidók bűne« – hanem a kommunistáké: a bűneit gyáván és reszketve társaira kenő Cserny Józsefé, a végzetével filozofikusan szembenező Korvin Ottóé, a cselekedeteiben egy szadista rablóvezértől semmiben sem különböző Szamuely Tiboré és társaiké, akiknek bűnügyi adatlapján az eltérő felekezeti megjelölés semmilyen különbséget nem takart tetteik tekintetében” (117.). Fontos kijelentés, hogy a felelősség mindig egyéni, és egyetlen csoport sem felelős az egyes (akár vélt) tagok tetteiért.

A kérdés ugyanakkor szerintem nem csupán az, hogy az elkövetők magukat *akkor* minek tekintették, vagy *később* miként azonosították őket. Sokkal inkább érdemes lenne azt vizsgálni, hogy mik voltak a felekezeti és társadalmilag sokféle tagolt közeg *akkori* reakciói. Kik és pontosan mit értettek „zsidó uralmon”? Hányféle rétegződésű és milyen indíttatású volt ez? Egyáltalán miért válthatott ki heves érzelmi reakciókat, hogy a politikai közélet legszélsőbb peremére szorított és *általuk* jól beazonosítható felekezeti kisebbséghez sorolt személyek hirtelen, „forradalmi”

⁵⁴ Ugyan nem hivatkozik rá, de a témában nagyon fontos tanulmány: VESZPRÉMY László Bernát: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a Tanácsköztársaság idején. *Századok*, 2019/5. 887–916.

⁵⁵ Lásd még ehhez Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. I. m. 395–398.

módon lettek az ország vezetői? És miként értékeljük mindezt száz év távlatából? Mindezek megválaszolásához szükséges lett volna bemutatni azt a társadalmi légkört, amelyben váltakozó intenzitással ugyan, de az 1880-as évek óta vita tárgya volt a zsidó származásúak túlzottnak vélt gazdasági és politikai befolyása. Hatos – egyébként gazdag elméleti – elemzéséből nemcsak ez, hanem az első világháború alatt és az 1918 októbere óta felhalmozódott zsidóellenes indulatok bemutatása is kimaradt.⁵⁶ Úgy vélem, hogy a zsidó származású – központi és helyi – vezetők *akkori* helyi megítélésének minél részletesebb társadalomtörténeti vizsgálatával jobban megértenénk, hogy mi volt a „ténybeli” alapja a már akkor az egész zsidó közösség ellen felhasznált és (politikai) terméké csomagolt „zsidó uralom” legendájának.

A vörösteror ellentmondásos ábrázolása

Nézzük, miként kezeli Hatos a Tanácsköztársaság egyik legneuralgikusabb pontját, a vörösterort. A bevezetőben „börkabátos Lenin-fiúk öncélú kegyetlenkedéseiről” (15.) és a „Szamuelyt kísérő és a Cserny-féle terrorlegények önkényes gyilkosságainak százai”-ról ír (19.), miközben általános jelleggel megállapítja, hogy „az állami szintre emelt terror igazából anarchiába fült” (15.). Az olvasó ezek alapján már az első oldalak után zavarba jöhet, mert az állami szintre emelt terror és az öncélú, illetve önkényes gyilkosságok meglehetősen különböző kategóriák. A szerző sajnos egyszer sem definiálja, hogy mit ért terroron, a szövegből azonban azt lehet leszűrni, hogy a fogalmat a gyilkosságokra és bántalmazásokra szűkítve alkalmazza.

A vörösterorról szóló részben (357–374.) azt olvashatjuk – egyébként tényszerűen helyesen –, hogy a Cserny József és társai elleni perben csupán kilenc gyilkosság elkövetése nyert „teljes hitelű bizonyítást”. Hatos közvetlenül ezután pedig hozzáteszi, hogy „[n]em csoda, hiszen 1919 tavaszán Magyarországon nem

⁵⁶ Lásd ehhez például BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarorszáján*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

volt polgárháború – a terror leginkább csak lélektani hadviselés volt, a megfélemlítés vad szavaiból állt” (364.). Március 21-e és május vége között azonban a szavakat tettek is követték: súlyos börtönbüntetésekkal és pénzbüntetésekkal járó forradalmi törvényszéki eljárások, tüzszedések, erőszakos kilakoltatások, nyíltszíni megfélemlítések és gyilkosságok. Meglepő, hogy bár ezeket Hatos is részletesen leírja (366–371.), a levont következtése mintha ezzel mégsem egyezne teljesen.

Hatos szerint „Kun Béla a forradalmi terrort mindvégig alárendelte a politikai taktika napi szükségleteinek” (360.), s a „kommunista politika paranoiás viselkedésével” magyarázza, hogy Kunék az április közepi román támadással „kapva kaptak az alkalmon”, hogy végre létrehozassák a hiányzó belső ellenséget (366.). Hatos szerint a „diktatórikus hatalomgyakorlás ezzel terrorista [sic!] lényegéhez érkezett el” (369.). Ugyanakkor pár oldallal lejjebb kifejti, hogy a „vörösteror azonban korántsem Szamuely hírhedt »halálvonatát« jelentette csupán. Nem egy központosított és kontroll alatt álló totalitárius szervezetrendszer tervszerű cselekvése volt, sokkal inkább egy olyan ideológiai eszköztár, amely a harag hívószavait használta a háborúban szélsőségesen polarizálódott társadalom helyi szöveteinek felszámolásához. [...] A történelem megnyitotta az erőszak tereit, és a kommunista hatalom nemcsak benyomult oda, de meghívta magához a történelem veszteseit is” (372–373.). További kifejtés nélkül számomra nehezen összeegyeztethető, de legalábbis további alapos elemzést kívánna, hogy a terror egyszerre a hatalomgyakorlás immanens része, annak lényege, ugyanakkor nem egy központosított és kontroll alatt álló totalitárius szervezetrendszer tervszerű cselekvése.

Mindezt tetézi, hogy a szerző később maga is leírja, hogy a terrort a Forradalmi Kormányzótanács felhatalmazásával alkalmazták júniusban: „Szamuely tehát ismét szabad kezét kapott, hogy rendet rakjon a hadműveleti területté nyilvánított Dunántúlon”, s ehhez segítségére volt „a szintén riasztott Korvin Ottó” (411–412.). Hatos „páncélvonaton érkező bőrkabátos terrorkommandókként” írja le ezeket az alakulatokat, akik „a török háborúk korát idéző kegyetlenséggel sarcolták meg a ter-

ményekben gazdag nyugati falvakat” (225.). „Megfélémlítő akasztások”-ról olvashatunk, amelyeknek a híre gyorsan elterjedt a Duna-Tisza közén is, ahol később az „ellenforradalmárok” fegyveres semlegesítését a nyomukban haladó Lenin-fiúk akasztásai és kegyetlenkedései követték (413–417.). A szerző által leírtak a megvalósítás módjában és szervezettségében egy központból érkező és tervszerű cselekvésre utalnak.

Tágabb kontextusba helyezve az erőszakot, Hatos megállapítja, hogy „a vörösterror mértéke ettől függetlenül igencsak korlátozott maradt”, s Bődök Gergely kutatásaira hivatkozva „az ártatlanul meggyilkoltak” számát háromszázhatvanötre vagy annál is kevesebbre teszi.⁵⁷ A korlátozottságot pedig – részben – abban látja, hogy az áldozatok száma „arányaiban és abszolút számokban is messze elmaradnak” az Oroszországban, Baltikumban, Ukrajnában vagy Finnországban meggyilkoltakétól⁵⁸ (373.). Ez önmagában igaz, de csak ha összeolvassuk a bevezetőben leírtakkal, amely szerint „sem a vörös-, sem pedig a rá következő fehérterror megértéséhez nem elegendő csupán mértékéről tudni, és arról, hogy máshol, más országokban többet öltek, vagy mások nemesebb eszmények nevében kínoztak” (19.).

Ugyanakkor úgy vélem, analitikus szempontból nem sok magyarázatot ad az, ha a vörös- és fehérterror mértékének megállapításához a teljesen más fejlődési utat bejáró külföldi példákat használjuk, ráadásul csak formálisan, az áldozatok száma alapján. Módszertanilag sokkal gyümölcsözőbbnek tartanám, ha a Magyarországon az 1848–1849-es polgárháborús idők óta nem látott tömeggyilkosság-sorozat az állami erőszak más alkalmazási formáival hasonlítaniánk össze. Vagyis azt kellene megvizsgálni, hogy mennyiben különböztek vagy mutatnak hasonlóságot módszerükben és ideológiájukban az első világháború alatt alkalmazott kényszerintézkedések, az 1918. október–novemberi

⁵⁷ BÖDÖK Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Doktori értekezés, Eszterházy Károly Egyetem, 2018. 214.

⁵⁸ Hasonló a megközelítése a Hajdu Tibor által írt vörösterror szócikknek. EGRY Gábor (szerk.): *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 73–75.

parasztforradalom elleni fellépések, illetve a vörös- és a fehérterror.

Hatos másik magyarázata szerint „a terror legfőképpen azért maradt korlátozott” – bármit jelentsen is ez ebben a kontextusban –, „mert a hatalomgyakorlás központi fórumain is heves ellenállásba ütközött”, főleg a szociáldemokrata népbiztosoknál (373–374.). A szociáldemokraták visszafogó szándéka igaz, de ebbéli tevékenységüket Hatos még a korábbi szakirodalomban ismertetteknél is szikárabban adja vissza, és nem ad választ arra, hogy mindez miként hatott az időben eltérő intenzitású erőszakhullámokra.

A forráskezelésről

Egy összefoglaló munka esetében a szerzők általában alaposan megírt monográfiák részletgazdagon kifejtett megállapításai alapján foglalják össze és értékelik az eseményeket, teremtenek új vagy módosítanak régi összefüggéseket, illetve hoznak a felszínre rejtett kapcsolatokat. Hatos sok esetben primer források felhasználásával támasztja alá az egy-két mondatban összefoglalt markáns véleményét, néhol azonban kiütkeznek olyan forráskezelési problémák, amelyek gyengítik az elsöre frappánsnak hangzó állítást. Hatos forráskezelését már *Az elátkozott köztársasággal* kapcsolatban is érte kritika, s ilyenekre ebben a műben is akadnak példák.⁵⁹ Mindezt néhány konkrét eseten keresztül szemléltetem.

Hatos szerint „1919 tavaszán–kora nyarán az ellenforradalom Budapesten és vidéken is többnyire ügyetlen és könnyelmű vezeteket talált magának, akiknek gyerekes nagyzólással kigondolt és rosszul kivitelezett terveik voltak, és azok is rendre befuladtak az italozásba vagy a bővérű, de kevésbé előrelátó indulatosságba” (362.). Minderre három példát hoz, amelyekből egyet elemzek. A mondat – mindenfajta további kontextust mellőzve – így hangzik: a „Kecskemét vörös urai elleni ellenforradalmat

⁵⁹ CSUNDERLIK Péter: Szédület. *Múltunk*, 2019/1. 236–238.

szertelen iddogálással bevezető szentkirályi kisgazdákat sem volt nehéz begyűjteni a Borbás-széli fekvő Kuti-féle kocsmá poros asztalaitól” (362.). E részletgazdag leírás alapján az olvasó szeme előtt filmszerűen jelenik meg az asztalok mellett iszogató férfiak képe, akiket könnyen elfognak a Tanácsköztársaság közegei. A szerző itt az április 23-án kirobbantott Kecskemét környéki felkelésről ír, amelyet – többek között – a fehérterror későbbi hírhedt alakjai, a Héjjas testvérek, Francia Kiss Mihály és Raád Árpád terveztek meg. A helyi nagybirtokosok által szervezett és több száz parasztot bevonó fegyveres összecsapásokról Romsics Ignác 1979-ben megírt munkájából tudjuk, hogy „a beszervezett parasztok már a kora délelőtti órákban megjelentek a gyülekezőhelyeken, s jóval a kitűzött időpontok előtt akciókba kezdtek. Buzdító beszédeket mondtak a templomok előtt, sokan a garatra is felöntöttek”. Romsics szerint a felkelés híre már délben a direktórium fülébe jutott, délután és éjszaka pedig „lövöldözéstől volt hangos a Kecskemét környéki tanyavilág. Szentkirályon egész éjszaka tartott a tűzharc 3-400 »fehérgárdista« és 120 vörösőr között. Egy másik vörösőr-osztag Szentkirálytól 7 km-re pedig 5-600 főnyi ellenforradalmárral találta szembe magát”.⁶⁰ Ehhez már csak én teszem hozzá, hogy a Hadügyi Népbiztosság szerint „lázadás” tört ki, amelyet ugyan levertek, de „a környék tele van fegyveres paraszttal, kik fehér szalagot viselnek fehér gárdista felírással”, majd hozzátették, hogy a „lázadók közül 4 halott és sok sebesült volt”.⁶¹ A Hatos által hivatkozott – dátum nélküli, de biztosan a Tanácsköztársaság bukását követően készült – összefoglaló rendőri jelentés is említést tesz egy összecsapásról. Eszerint április 23-án rálóttek a szentkirályi tanyákhoz takarmányért igyekvő vöröskatonákra, akiknek a megsegítésére két teherautónyi fegyveres, köztük a „szegedi terrorszázad 25-30 embere” indult el. A Sente-féle tanyán összegyűlt „25-30 ellenforradalmár értesülvén arról, hogy a mozgalom elárultatott”,

⁶⁰ Romsics Ignác: A Tanácsköztársaság tömegbázisa a Duna-Tisza közén (1919. március-június). *Századok*, 1979/2. 253–254.

⁶¹ MNL Országos Levéltára (OL) K 149, PTI 603. f. 4. 9. ó. e. Vörösörség Központi Főparancsnokságának eseményjelentése, 1919. április 26.

Borbáson át Szentkirály felé ütköztek bele az ellenük kirendelt csapatokba. A vörösök rájuk lőttek, tűzharc alakult ki, két felkelőt lelőttek, többet megsebesítettek. A jelentés szerint ezután vonultak a vörösök kijebb, „s a Kuti-féle korcsmában könnyelmű módra italozó s a templom körül szétoszlani igyekező ellenforradalmárok nagy részét elfogták”. A felkelés történetéből Hatos kizárólag az italozásra vonatkozó egyetlen mondatot emelte ki az események legjellemzőbb mozzanataként, így az olvasó egy eléggé egyoldalú értelmezését kapja a komoly fegyveres összecsapásnak. Egy olyan mű esetében, amely a mítoszokkal való leszámolás szándékával íródott, ez az eljárás csak újabb mítoszokat szül.

Nézzünk egy másik példát. Hatos előszeretettel hivatkozik a TAGYOB irataira, azokra az 1919–1921 között készült összefoglaló jelentésekre, amelyek sokszor nagy részletességgel számolnak be egy-egy település vagy szerv Tanácsköztársaság alatti működéséről és az azokat működtető személyekről. A ötödik fejezetben ismerteti Hatos a forradalmi törvényszékek működését (127–128.). A szerencsi forradalmi törvényszék esetét hozza kiemelt példaként: „a proletárbelátás ritka esete volt Iglár Lajos szerencsi földműves ügye, aki azért nem vállalta el a magas napi díjjal járó bírói megbízatást, mert úgy érezte, hogy »ő indulatos ember, ha mérges, önmagát is halálra ítélné«. Akik viszont vállalkoztak a feladatra, inkább a tarcali zsidó kereskedőket nyűzták sűrűn osztogatott pénzbírságokkal”. A forrásul felhasznált szerencsi járásbírói jelentés szerint a forradalmi törvényszék működése „elég humánus” volt, tagjai „különös előszeretettel a pénzbüntetések alkalmazták még szabadságvesztés büntetéssel büntetendő cselekményeknél is. Így 5 tarcali zsidót csalás büntette miatt harmincöt ezer korona pénzbüntetésre ítélt. Egész működésük alatt 16 ügyben ítéleztek, ezen enyhe eljárást különösen Krisztián Dezső elnök csendes, higgadt, jóindulatú természetének és Lőrincz László [jogász végzettségű MÁV-hivatalnok] vádbiztosnak lehet köszönni, kik mindent elkövettek, hogy különösen Csáki Miklós és Hertl Károly forradalmi törvényszéki bírák erőszakos, rabbiátus [sic!], mindenre kapható természetű

egyének természetét fékezék”.⁶² Természetesen Hatosnak nem kell átvennie a jelentésíró értelmezését, de kizárólag ezen jelentés alapján – más forrás híján – nem lehetett volna ilyen sommás ítéletet mondani a forradalmi törvényszék összes tagja felett. Az egyetlen eljárásban öt személlyel szemben hozott enyhe (pénz) büntetést pedig nehezen lehet „sűrűn osztogatott nyüzásként” bemutatni.

Egy másik esetben Hatos az államosítás egyik helyi esetéről ír. „A szentendrei római katolikus plébánián a város katolikus, református és zsidó tanítói egyforma lelkesedéssel vettek részt a plébánia értékeinek leltározásában – ennek szimbolikus üzenete különösen megalázó volt a korábban a helyi társadalom elitjébe tartozó városplébános számára. Kiderült, hogy a szilárd falakkal védett felekezeti identitások falai nem is olyan szilárdak: felülírta őket a közös sorsból fakadó revansvágy, az elismerés sok évtizedes hiányáért történő elégtételvétel” (316.). A Kada Mihály szentendrei római katolikus plébános által írt jelentésben azonban mindössze ez állt: „Május 27-én megjelent a plébánián Györe Ödön rk. főtanító, Jakó Sándor ref. polgári tanító és Varga Antal zsidó tanító, az egyházi vagyon leltározását folytatták, befejezték és az összes készpénzkészleteket, értékpapírokat elvitték annak kijelentése mellett, hogy ezek köztulajdonba mennek át.”⁶³ Ebből még azt sem tudjuk meg, hogy az egyes személyek mit csináltak pontosan, a viszonyulásukra, a motivációjukra pedig semmilyen utalást nem találunk. A Hatos által használt jelzők és a sarkos megállapítás inkább a szerző saját megérzései lehetnek, azokat az általa idézett forrás nem támasztja alá.

S legvégül nézzük Garbai Sándornak, a Forradalmi Kormányzótanács elnökének a visszaemlékezéseit. Hatos több mint húsz esetben hivatkozik rá, ám az olvasó nem tudja meg, hogy Garbai a megállapításait negyed évszázaddal az események után vetette papírra. Egy helyen azt írja Hatos, hogy „Dolgozni

⁶² MNL OL K 46, PTI 605. f. II/4.e. ó. e. 555. A szerencsi járásbíróság elnökének jelentése a miskolci törvényszék elnökének. 1920. szeptember 30.

⁶³ BFL VII. 5.c. 7064/1919. Fáber–Apáthy-per, II. kötet. 93–94. Szentendrei r. k. plébánia 179/1919. jelentése a Főegyházmegyei Főhatóságnak, 1919. november 14.

senki sem szeret, sem én, sem más« – ismerte el a többlettermelésre buzdító jelszavak és a saját személyes érzései közötti feszültséget Garbai Sándor” (193.). A frappáns kijelentést azonban nem Garbai tette, hanem egy bizalmi férfi mondta neki egy gyárlátogatás alkalmával.⁶⁴

Az is előfordul, hogy Hatos igencsak részletgazdag állítása mögött egyszerűen nincs hivatkozás, pusztán annyi, hogy „egy jelentés szerint” az ellenforradalmárok egyik bázisa „egy kiskunhalasi hentes volt, akinél vasárnapra vesepecsenyére jelentkeztek be, jó ebédhez szólt a nóta – és a víg kedvben és kétes információkban utazó ügynökök arról sem feledkeztek meg, hogy a finom falatokat tüzes cigánymuzsika kísérfje” (403.). De egy olyan fontos állítás forrását sem ismerjük meg, hogy Garbai májusban öngyilkosságot fontolgatott (78.).

Végszó

Hatos egy helyen azt írja: „A történész számára, aki a széttört üvegcserepekből következteti ki a hajdani ragyogás képét, a múlt már csupán (re)konstrukció, és munkája végeredménye a törésvonalak csúnya mátrixa, míg a kortársak horizontján a tükrök összetörésének pillanatában az imént megsemmisült ragyogás után hirtelen támadt űr képe ural el mindent” (34.). Hatos Pál hatalmas munkával és az elmúlt fél évszázadban egyedülként megkereste és összeszededette ezeket az üvegcserepeket, könyve az impressziók rendkívül gazdag tára. Aki bele akar szagolni 1919 levegőjébe, aki testközelből szeretné látni a korabeli eseményeket, aki meg akarja ismerni a fő- és mellékszereplők egyes cselekedeteit, az nem fog csalódni, mert sokosztatú képet fog kapni a Tanácsköztársaság 133 napjáról. Hatos történetiszövege és nyelvi játéka elrepi tenek a száz évvel ezelőtti világ dilemmákkal terhelt sűrű napjaiba, és ráébresztik az olvasót arra, hogy ne fogadja el a korról emlékezetpolitikai vagy ideológiai célból

⁶⁴ VÉGSŐ István: *Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből.* Clio Intézet, Budapest, 2021. (Clio Kötetek, 3.) 135–136.

gyártott leegyszerűsítő és sematikus paneleket. Hatos közkeletű mítoszokat rombol le, dekonstruál, és veti el a kétely magvait mindannyiunkban.

Munkájában ugyanakkor a stílus és a (szép)irodalmi igény sokszor háttérbe szorítja a koherens, jól követhető szerkezetet, a világosan értelmező, módszeresen összegző és szakirodalomra reflektáló történettudományi elemzést. Hajdu Tibor szavait idézve „a tanulság csak ennyi: népszerűség és tudományosság nem csupán az elhatározáson múlik s nem is mindig ellentétesek, nem mindig illenek teljesen a hagyományos skatulyába”.⁶⁵ Hatos egy ilyen skatulyán kívüli munkát tett le az asztalra, amely sokáig meg fogja határozni a Tanácsköztársaságról szóló vitáinkat.

Merre tovább, Tanácsköztársaság-kutatás? A centenárium érezhető lökést adott a kutatásoknak, amelyet remélhetőleg meg fog sokszorozni a Hatos könyve által gerjesztett érdeklődés. Hasznos lenne, hogy rendszerező és problémacentrikus kérdésfeltevésekkel újraolvassuk az eddigi szakirodalmat, majd felmérjük, kijelöljük, átkutassuk és újraértékeljük a megyei levéltárakban (is) megtalálható mérhetetlenül sok iratanyagot. Kiemelkedően fontos lenne az is, hogy mindez szervesen illeszkedjen, kapcsolódási pontokat találjon az első világháborús és az 1920-as évek elejének politika- és társadalomtörténeti kutatásaihoz, így elkerülhető lenne, hogy a 133 nap eseményeinek vizsgálata önmagában álljon.

Mindezek miatt is érdemes lenne megfontolni és cselekvően követni a Hajdu Tibor által 1969-ben megfogalmazottakat, amelyben kijelölte, hogy „ideje lenne tüzetesebben megvizsgálni a forradalom belső struktúráját, [...], sokoldalúan, ha úgy tetszik, a történeti szociográfia fegyvertárát is igénybe véve tisztázni a magyarországi társadalom szerkezetét és mozgását [...] Meg kellene vizsgálni [...] olyan más tényezők érvényesülésének arányát, mint a nemzeti, vallási struktúra, az állam külön helye, konkrét helyzetekben létrejövő ideiglenes erőcsoportok kialakulása.” A helytörténetírás irányait is kijelölve megjegyezte, hogy annak a „sablonok vagy kuriózumok felvázolása helyett az általános és a

⁶⁵ HAJDU Tibor: *Március huszonegyedike*. I. m. 109.

konkrét, a szándék és a megvalósulás viszonyának tudományos vizsgálatára” kellene törekednie. „Égető szükségé vált” – folytatta, hogy a kutatók külföldi levéltári kutatásokat is folytassanak, amelyre „a korszakkal foglalkozó külföldi kollégáinkkal való nem formális, hanem alkotó együttműködés nélkül” nem kerülhet sor.⁶⁶

Gellért Ádám

⁶⁶ HAJDU Tibor: Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. *Századok*, 1969/2–3. 301.